

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

DEVLETLERARASI HUKUK BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER'İN EHL-İ KİTAP VE MÜŞRİKLERLE MÜNASEBETLERİ

IN THE CONTEXT OF INTERSTATE LAW EVALUATION OF THE HOLY PROPHET'S TREATIES WITH POLYTHEISTS

Muhammed Hüsnu ÇİFTÇİ

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı
husnuc_@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7877-211>

Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7444219> 3

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03 Kasım 2022 / 03 November 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Aralık 2022 / 12 December 2022

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık 2022 / 20 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık 2022 / December 2022

Cilt: 6, Sayı: 2 Volume: 6, Issue: 2, Sayfa / Pages: 689-716

Cite as / Atıf: Çiftçi, Muhammed Hüsnu. "Devletlerarası Hukuk Bağlamında Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap ve Müşriklerle Münasebetleri [In the Context of Interstate Law Evaluation of the Holy Prophet's Treaties With Polytheists]". Kocaeli İlahiyat Dergisi-Kocaeli Theology Journal, 6/2 (Aralık/December 2022), 689-716.

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği yazar(lar) tarafından beyan olunur

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OPEN ACCESS INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kider>

Öz

Hz. Peygamber (s.a) gerek Mekke gerekse Medine döneminde müşriklerle yazılı veya sözlü pek çok antlaşmanın tarafı olmuştur. Bunların ilki Câhiliye döneminde Mekke'de Hilfü'l-Fudûl teşkilatına üye olması kabul edilirken Hz. Peygamber'in taraf olduğu asıl muâhedeler Medine'ye hicretten sonra devlet başkanı statüsünde yazılı olarak yaptığı antlaşmalar şeklinde kendisini göstermektedir. Hicretin birinci yılında Medine'de yaşayan mevcut kabilelere yönelik hazırlanan Medine Vesikası (Sahife), Medine İslâm Devleti'nin ilk temellerini atmıştır. Hicretin ikinci (623) yılı farklı aralıklarla Damre, Gıfâr ve Cüheyne, Müdlic, Eslem; beşinci yılı (627) Gatafan, Abd b. Adî ve Fezâre; altıncı yılı (628) Mekke müşrikleriyle Hudeybiye; daha sonraki süreçte ise Huzâa ve Sakif gibi müşrik kabilelerle bazı antlaşmalar yapılmıştır. Tüm bu antlaşmalarda Hz. Peygamber'in takınımış olduğu tavır ve uygulamalar İslâm Devletler Hukuku literatürüne kaynaklık teşkil etmiştir. Nitekim İmam Muhammed *es-Siyerü'l-kebir* adlı eserinde bunları sistematik olarak vermeye çalışmıştır. Bu çalışmada ayrıca İslâm Devletler Hukuku'nun ilk kaynaklarından sayılan *es-Siyerü'l-kebir* ile bu alanda batıların öncü kabul ettikleri Hugo Grotius'un *Savaş ve Barış Hukuku* isimli eserlerini yer yer mukayese etme imkânı bulduk. Bu bağlamda her iki hukukun temel prensipleri hususunda benzer veya farklı yönlerini gerek İslâm hukuku klasik kaynakları gerekse batılı kaynaklar çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Müşriklerle Antlaşma, Uluslararası Hukuk, Medine Vesikası, Hudeybiye Antlaşması

Abstract

The Holy Prophet (s.a) during both Mecca/Makkah and Medina, he was a party to many written or oral treaties with polytheists. The first of these is considered to be a member of the Organization of Hilfu'l-Fudul in Mecca during the period of ignorance. The real treaties that the Holy Prophet was a party to showed themselves in the form of written agreements he made in the status of the head of state after the migration to Medina. The Medina Agreement, prepared for the existing tribes living in Medina in the first year of the hijra, laid the first foundations of the Islamic State of Medina. In the second (623) year of the Hijra, different styles of Damre, Gıfar and Juheyne, Müdlic, Eslem; the fifth year (627) Gatafan, Abd Adi and Fezare; in the sixth year (628), Hodaybiyah was made with the polytheists of Mecca; in the later period, some treaties were made with polytheists such as Huzaa and Sakif.

In all these treaties, The attitudes and practices of the Holy Prophet constituted a source for the Islamic State Law literature. As a matter of fact, Imam Muhammad tried to give them systematically in her work called Siyar al-kabir. In this study, we also had the opportunity to compare *es-Siyerü'l-kebir*, which is considered to be one of the first sources of Islamic International Law, and Hugo Grotius's War and Peace Law, which is considered a pioneer in this field by the westerners. In this context, we have tried to evaluate the similarities or differences in the basic principles of both laws within the framework of both classical sources of Islamic law and western sources.

Keywords: Islamic Law, Agreement With Polytheists, International Law, Medina Agreement, Treaty of Hodaybiya

Giriş

Milletlerin huzur ve barış içinde yaşayabilmeleri için bir takım kurallara bağlı kalmaları zaruridir. Bu sebeple toplumlar aralarında mutabık kalacakları bir devletler hukuku tesis etmek zorunda kalmışlardır.

Batı'da modern devletler hukukunun teşekkül sürecine bakıldığında özellikle ortaçağ boyunca evrensel karakterde herhangi bir hukukî oluşum görülmediği gibi sonrasının da oldukça sancılı geçtiği bilinmektedir. Nitekim Roma'nın yıkılışıyla Cermen krallıklarının içine düştüğü savaş ve yağmalamaların oluşturduğu keşmekeşlik, batı dünyasında devletler hukukunun oluşumunu neredeyse imkânsız kılmıştır. Hatta 19. yüzyılın ortalarına kadar Hristiyan Avrupa devletlerinin yabancılar hukuku, sadece dindaşları olan diğer Hristiyan Avrupa devletlerini kapsayacak derecede daraltılmışken¹ zamanla diğer devletleri de kuşatacak tarzda düzenlenmiştir.²

Bugün yürürlükte olan devletler hukuku, esas itibariyle Batı menşeli olup³ özellikle 12. ve 13. asırlarda, Latin Avrupa Arapça'dan yapılan yoğun tercüme faaliyetleri sebebiyle İslâm literatürüyle tanışma fırsatı bulmuş, önce İspanya ve Sicilya'da başlayan bu tercüme çalışmaları 8. asırdan itibaren İtalya ve Fransa'da yaygınlaşmış, oradan da tüm Avrupa'ya yayılmıştır.⁴ Ayrıca Batılıların Müslümanlarla olan ikili münasebetleri İslâm'ın hukuk sisteminden etkilenmelerine katkı sağlamıştır.⁵ Daha sonra Reform ve Rönesans hareketleri ile birlikte bu alandaki çalışmalar belirli bir ivme kazanmış ve nihayetinde Hollandalı hukukçu Hugo Grotius'un (öl. 1645) *Savaş ve Barış Hukuku* adlı eseriyle bu etkileşim bariz bir şekilde görülmüştür.⁶

1 Nomer, Ergin, *Teb'a İle Yabancıların Hukukî Müsavatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hukuk Fakültesi, Doktora Tezi, 1961), 22.

2 Kavakcı, Yusuf Ziya, *Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku* (Ankara: Baylan Matbaası, 1975), 8.

3 Hamidullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu (Ankara: Nur Yayınları, 1979), 119.

4 Yıldız, Şefket, "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültür ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi* 7/13 (2009), 51-68.

5 Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, 21.

6 Alkış, Alpaslan, "Devletler Genel Hukuku", *İslam Hukuku* 3, ed. Nuri Kahveci, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2022), 310-311.

Katolik bir çevrede yetişmesine⁷ rağmen sonraları tabii hukuka meyleterek seküler bir hukuk felsefesine sahip olan⁸ Hugo Grotius'un, Leiden Üniversitesine öğrenci olarak girdikten sonra matematik ve fizik dersleri yanında İbranice ve Arapça dersleri üzerinde yoğunlaşmış olması⁹ sonradan İstanbul'da geçirdiği sürgün hayatı sırasında¹⁰ İmam Muhammed'in özellikle siyere dair eserlerinden istifade ettiği/aşırıldığı yönündeki tezi¹¹ destekler mahiyettedir.

Grotius, 1625'de yayınlanan mezkûr eserinin önsözünde, Avrupa'nın yaşadığı bu serencamı tasvir ederken Hıristiyan âleminin her yerinde savaşlarda barbarları dahi geride bırakacak delice metotlar uygulandığını hatta Tanrıya da beşeri kaynaklı her türlü hukukun ayaklar altına alındığını bu sebeple mezkûr eserini kaleme aldığını belirtmektedir.¹²

Bununla birlikte bugün Batı Devletler Hukuku, Müslüman devletlerin aynen alıp tatbik edebilecekleri bir olgunlukta değildir. Zira İslâm Devletler Hukuku modern devletler hukuk sisteminden mahiyet ve müeyyideleri bakımından ayrı bir hususiyeti haizdir.¹³ Nitekim İslâm devletler hukukunun teşekkül süreci ise Avrupâ'dan çok daha önceleri başlamıştır. Hz. Peygamber, Medine'ye hicreti akabinde Müslüman, Hristiyan ve Müşrik Arap kavimlerinden mürekkep toplumsal bir yapı ile karşılaşmıştır. Mevcut kozmopolit yapının huzur ve ahengini sağlamak ve Medine'yi dışardan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı yekvücut savunabilme gayesiyle ortak bir zemin arayışına gitmiş ve hukuk tarihinde bir ilk olan beynelmilel Medine Vesikasını deklare etmiştir. Daha sonraki süreçte Hz. Peygamber'in, Hudeybiye gibi pek çok yazılı ve sözlü antlaşmalarda taraf olması hatta Hulefâ-yi Râşidî'nin bu ko-

7 Abadan, Yavuz, *Grotius ve Tabii Hukuk* (İstanbul: Kenan Basımevi, 1939), 8.

8 Torun, Yıldırım, *Hugo Gretius'un Hukuk ve Siyaset Felsefesi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), 38.

9 Torun, Yıldırım, *Hugo Gretius'un Hukuk ve Siyaset Felsefesi*, 31.

10 Ebû Bekr Şemsül-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed es-Serahsî, *İslam Devletler Hukuku, Şerhu's-Siyeri'l-Kebir* (b.y.: Eğitaş Yayınları, 2013), 15; Rahmi Telkenaroğlu, "Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Hugo Grotius'un Devletler Hukuku'na Etkileri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005), 67-94.

11 Semîr 'Âliye, *İlmü'l-Kânûn ve'l-fikhü'l-İslâmî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'iyye, 1991/1412), 220; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 128. Hamidullah'ın ifadesi "bize göre bunlar cihat ve siyer kitaplarının bir yansımasıdır." şeklindedir.

12 Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku*, çev. Seha L. Meray (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 11.

13 Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 21.

nudaki pek çok somut uygulamaları¹⁴ İslâm devletler hukukunun neşvünema bulmasına ve yazılı bir metin haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

Bu alanda -her ne kadar- Zeyd b. Ali'nin (öl. 120/740), *el-Mecmû* adlı eserinin ilk kaynak olduğu¹⁵ söylene de İmam Muhammed'in *es-Siyerü'l-kebir* adlı eseri -daha şümulü ve sistematik olması sebebiyle- öncü kabul edilebilir. Şöyle ki Zeyd b. Ali'nin bu çalışmasından sonra İmam Evzâi (öl. 157/774), içinde *Kitâbü'l-cihâd*, *Kitâbü'l-muhâribîn*, *Kitâbü's-siyer* ve *Kitâbü'l-humus* kısımlarının yer aldığı *Sünenü'l-Evzâi* adlı eseri kaleme almıştır.¹⁶ Zeyd b. Ali'nin çalışmasına oranla daha kapsamlı olduğu görülen bu eser, aynı zamanda İmam Şâfiî'nin *el-Ümm* adlı eserinde bir bölüm olarak da yer almaktadır.¹⁷ Daha sonra Evzâi'ye cevap sadedinde önce İmam Ebû Yûsuf, *er-Redd alâ siyeri'l-Evzâi*, ardından İmam Muhammed de *es-Siyerü's-sağîr* adında birer eser telif etmişlerdir. Fakat her iki çalışma da İmam Evzâi tarafından yetersiz görülüp tenkit edilince İmam Muhammed, İmam Ebû Hanîfe'nin içtihatları doğrultusunda *es-Siyerü's-sağîr*'in genişletilmiş hali olan *es-Siyerü'l-kebir*'i kaleme almıştır.¹⁸

İmam Muhammed'in en son kaleme aldığı bu eser İmam Serahsî (v.483/1090) tarafından memzûc metotla şerh edilmiştir. Daha sonra ilk üç cildi Selâhaddîn el-Müneccid (1957- 1960), son iki cildi ise Abdülazîz Ahmed tarafından tahkik edilerek beş cilt halinde basılmıştır (1971) (Mukaddime, 1/19). Serahsî'nin bu şerhi ise Osmanlı âlimlerinden Mehmed Münib Ayntâbî (v.1823) tarafından *Terceme-i Şerhu's-Siyeri'l-kebir* adıyla Osmanlıca'ya çevrilmiştir.¹⁹ Son dönemlerde ise Said

14 Hz. Ömer'in Kudüs Patriği ile imzaladığı Kudüs Antlaşması için bk. Majid Khoduri, *İslâm'da Savaş ve Barış*, çev. Özberk, Nejdet (İstanbul: Fener Yayınları, 1998), 246-247.

15 Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 43.

16 Evzâi, Ebû Amr Abdurrahman b. Amr, *Sünenü'l-Evzâi* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1993), 360-418.

17 Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 2001), 9/465-525.

18 Çiftçi, Muhammed Hüsni, "Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2021), 241-246.

19 Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Zâhid, *Bülüğü'l-emânî*, (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1952), 64-65; Çiftçi, s. 242.

Şimşek ve İbrahim Sarmış tarafından Türkçeye kazandırılan eser, Ahmet Yaman tarafından DİA'da tanıtılmıştır.²⁰

Bu makalede Hz. Peygamber'in müşriklerle başlayan siyasi münasebetlerinin daha sonraki dönemlerde sözlü ve yazılı antlaşmalar şeklinde olgunlaşma serüveninin gerek İslâm uluslararası hukukunun oluşmasına gerekse diğer hukuk sistemlerine olan tesiri konusu incelenecektir. Ayrıca bu makaleyi farklı kılan diğer bir özellik de iki sistemin uluslararası hukuka kazandırdığı genel prensiplerin kaynakları bakımından mukayese edilmesi şeklinde tezahür etmiştir.

1. Hz. Peygamber'in Münasebetlerine Genel Bir Bakış

Hz. Peygamber'in (s.a) gerek müşriklerle gerekse ehl-i kitapla farklı şekillerde diplomatik ilişkileri olmuştur. Bu münasebetleri İslâm'a davet mektupları, sözlü ve yazılı antlaşmalar şeklinde tasnif etmek mümkündür. Hz. Peygamber'in Mısır, Habeş, Bizans ve İran krallarına gönderdiği mektupları İslâm'a davet türünden sayılırken²¹ diğerlerini sözlü ve yazılı antlaşmalar şeklinde incelemek daha uygun görünmektedir.

1.1. Sözlü Münasebetler

Hz. Peygamber'in gerek müşrikler gerekse ehl-i kitapla münasebetleri aslında Medine döneminde başlamakla birlikte ilk temasların Mekke'de olduğu bilinmektedir. Mekke yıllarındaki temaslarını peygamberlik öncesi (câhiliye dönemi) ve sonrası şeklinde mütalaa etmek gerekir. Resûlullah'ın gençlik yıllarında amcalarıyla birlikte Hilfü'l-Fudûl teşkilatına iştirak etmiş olmasının²² câhiliye dönemi ilk sözlü münasebeti olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Peygamberlik sonrası Mekke'ye gelen müşrik kabilelerle yaptığı görüşmeler ise sözlü bir antlaşma niteliğinden ziyade tebliğ ve irşat merkezli çalışmalar olarak tezahür etmektedir. Zira gelen bu heyetler öncelikle İslâm'ı tercih ediyorlar ve sonrasında uymaları gereken temel prensipler hususunda Hz. Peygamber ile sözlü bir

20 Yaman, Ahmet, "es-Siyerü'l-kebir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 37/327-329.

21 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb ez-Züraî İbn Kayyim el-Cevziyye, *Sîretü hayri'l-ibâd* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2000), 580-588.

22 Gazzâlî, Muhammed, *Fıkhu's-sîre* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1989), 72.

ahitleşme yapıyorlardı. Dolayısıyla bu durumu müşriklerle yapılan antlaşmalardan ayrı olarak değerlendirmek gerekir. Mesela Habeşistan'dan gelen Hristiyan heyeti, Benî Dâr heyeti²³ ile Hz. Peygamber'in hicretten önce Medine'den gelen toplulukla Birinci (621) ve İkinci Akabe Biatı'nda (622) Allah'a ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek ve evlatları öldürmeme gibi bazı temel İslâmî prensipler hususunda yapmış olduğu ahitleri²⁴ bu türden saymak mümkündür. Özellikle “*Senetü'l-Vüfûd/Heyetler-Elçiler Yılı*”ında (9/630-631) Medine'ye gelen pek çok heyetle yapılan antlaşmalar bu kabildendir.²⁵

1.2. Yazılı Münasebetler

Hz. Peygamber, Mekke'de bi'setin ilk günlerinden itibaren İslâm'a davetle emrolunmuştur. O dönemde Medine'de yaklaşık 1500 Müslümanın varlığı anlaşılmakta ve gayri müslimlerle birlikte toplam nüfusun 10.000 civarında olduğu görülmektedir.²⁶ Hz. Peygamber hicretin birinci yılında Medine'de yaşayan putperest Evs ve Hazrec ile Yahudi liderlerini bir araya getirerek onlarla barışa dayalı bir Sahife/Vesika hazırlamış ve Medine İslâm devletinin ilk temellerini atmıştır.²⁷ Daha sonraki süreçte ise yeni kurulan devletin stratejik konumunu kuvvetlendirmek gayesiyle Hz. Peygamber Damre, Gıfâr, Cüheyne, Müdlic, Eslem, Gatafan, Abd b. Adî, Fezâre, Huzâa, Sakîf ve Mekke müşrikleriyle bir dizi antlaşmalar da imzalamıştır.²⁸

Hz. Peygamber'in müşriklerle yaptığı yazılı antlaşmaları önce kronolojik olarak görelim sonra genel karakteristik yapısını tanımaya çalışalım.

- 23 Kapar, Mehmet Ali, , *Heyetler* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 49-53.
- 24 İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Siyretü'n-nebevîyye* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987), 106-107; Önkal, Ahmet, “Akabe Biatları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/211.
- 25 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, thk. Şuayb Arnaût, Abdulkâdir Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 3/595-686.
- 26 Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku* (İstanbul: Beyan Yayınları,1995), 23.
- 27 Medine sözleşmesinin siyasi, toplumsal ve hukuk felsefesi açısından neticeleri için bk. Kelebek, Mustafa, “İslâm Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Aralık 2000), 344-345. Yaman, Ahmet, “Tarihî ve Hukukî Yönüyle Medine Sözleşmesi/Vesikası”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık* 6 (2004), 514-516.
- 28 Hurç, Ramazan, “Hz. Muhammed'in Müşrikler ile Yaptığı Antlaşmaların Siyasal Anlamda Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001), 21-40.

Tablo 1: Müşriklerle ve Ehl-i Kitapla Yapılan Yazılı Antlaşmalar

	Kabileler	Ant. Yılı	Ant. Türü	Açıklama
1	Benî Damre (ضمرة)	H.2/624	Saldırmazlık ant. ²⁹	Adnân'ın bir koludur.
2	Benî Gıfâr (غفار)	H.2/624	Saldırmazlık ant. ³⁰	Beni Damre'nin bir koludur.
3	Benî Cüheyne (جهينة)	H.2/624	Saldırmazlık ant. ³¹	Kudâa'nın bir koludur.
4	Benî Müdlic (مدلج)	H.2/624	Saldırmazlık ant. ³²	Abdümenât'ın bir koludur.
5	Benî Eslem (أسلم)	H.2/624	İttifak ant. ³³	Huzâa'nın bir koludur.
6	Benî Eşca' (أشجع)	H.5/627	İttifak ant. ³⁴	Gatafân'ın bir koludur.
7	Gatafân (غطفان)	H.5/627	Saldırmazlık ant. ³⁵	Adnân'ın bir koludur.
8	Fezâre (فزارة)	H.5/627	Sözlü ittifak ant.	Adnân'ın bir koludur.
9	Abd b. Adî (عبد بن عدي)	H.6/628	Sözlü ittifak ant.	Adnân'ın bir koludur.
10	Mekke Müşrikleri (قريش)	H.7/629	Hudeybiye ³⁶	Adnân'ın bir koludur.
11	Huzâa (حزاعة)	H.7/629	İttifak ant.	Adnân'ın bir koludur.
12	Sakîf (ثقيف)	H.9/630	İttifak ant. ³⁷	Adnân'ın bir koludur.

1.1. Sözlü ve Yazılı Antlaşmaların Genel Karakteristik Yapısı

Hz. Peygamber, Medine'ye geldikten iki yıl sonra 60 kişilik bir sahâbe topluluğu ile Beni Damre, Beni Gıfâr ve Beni Cüheyne kabileleriyle beş-on maddelik bir saldırmazlık antlaşması imzalamıştır. Takip eden yıllarda ise diğer kabilelerle mezkûr antlaşmalar yapılmıştır. Hz. Peygamber'in yapmış olduğu bu antlaşmalardaki ortak temayı şöyle özetlemek mümkündür³⁸:

29 Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâikü's-siyâsiyye* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1983), 266. (nr. 159.)

30 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 268. (nr. 161.)

31 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 266. (nr. 151-157.)

32 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 266 (nr. 158/b.)

33 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 272. (nr. 168.)

34 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 268. (nr. 162.)

35 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 74 (nr. 8.); İbn Kayyim el-Cevziyye, *Siretü hayri'l-ibâd*, 125.

36 Bu antlaşma savaş esirlerinin durumu hakkında bazı prensipler ortaya koymaktadır.

37 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 283 (nr. 181)

38 Ayrıca bk. Eid Fethi Abdelaziz- Akın, Mehmet, "Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle Olan İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 60 (Haziran 2018), 121-146.

- a) Ahde vefa, iyi niyete dayalı ikili ilişkiler ve yardımlaşmak.
- b) Mal ve cana yönelik herhangi bir saldırı karşısında ittifak etmek.
- c) Bununla birlikte müşriklerin cihada katılma sorumluluğu³⁹ ile herhangi bir cinayet vakası⁴⁰ bu antlaşmalardan istisna edilmiştir.

Kısacası bu bölümde Hz. Peygamber'in müşriklerle olan yazılı ve sözlü antlaşmalarının hangi kabilelerle ve hangi prensipler üzerinde cereyan ettiğini görmeye çalıştık. Temelde bu antlaşmalarda dürüstlük, güven ve ahde vefa prensiplerinin öne çıktığı görülürken genelde uluslararası hukuka ait bazı önemli kuralları da deruhte ettiği anlaşılmaktadır. Bu prensipleri mukayeseli olarak görmeye çalışalım.

1. Antlaşmaların Uluslararası Hukuk Bağlamında Mukayesesi

Hz. Peygamber döneminde müşriklerle yapılan antlaşmalarda zikredilen maddelerin bir kısmı benzerlik arz etmekle birlikte bir kısmı antlaşma yapılan tarafa ait hususiyetlerle ilgilidir. Bu bölümde Hz. Peygamber'in (s.a) yazılı ve sözlü antlaşmalarında zikredilmeyen fakat fiilen uygulanagelen ve çoğunlukla da hadis ve tarih kitaplarının siyer bölümlerinde yer alan önemli bazı prensipler uluslararası hukuk kaideleri bağlamında mukayeseli olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1.1. Diplomatik İlişkiler: Sefâret(Sefirlik)/Elçilik

Uluslararası hukukun en önemli kurumlarından bir de devletlerarası diplomatik ilişkileri sağlayan elçilik vazifesidir. İslâm'da ilk resmi elçilik kurumunun Hz. Peygamber'in Medine İslâm Devleti'nin tesisinden sonra Habeş Meliki Necâşî'ye Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi, Bizans İmparatoru (Kayser) Herakleios'a Dihye b. Halîfe el-Kelbî'yi, Sâsânî İmparatoru (Kisrâ) Hüsrev Pervîz'e Abdullah

39 Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 240 (nr. 122), İstisna olmak üzere Hz. Peygamber'in İslâm'ı kabul eden bazı müşrik kabileleri cihada katılmaktan ve öşür vermekten geçici bir süreliğine muaf tuttuğu görülmektedir. Mesela Nehşel b. Mâlik b. Bâhile'ye yazdığı mektupta "Müslüman olan, namaz kılan, zekat veren, Allah'a ve resulüne itaat eden... Allah'ın emanıyla güven içindedir. Ve Muhammed onu bütün zulümden korur. Onlar cihat için toplanmazlar ve öşür ödememezler..." Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 293.

40 Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 268 (nr. 161)

b. Huzâfe es-Sehmî'yi göndermesiyle⁴¹ başladığını söylemek mümkündür. Hz. Peygamber belli bir kabile ve bölgeye de görevliler göndermekteydi. Fakat bunlar elçiden ziyade tebliğ ve irşad görevlisi sayılmalıdır. Hz. Ali ve Amr b. Hazm'ın Necrân'a, Muaz b. Cebel'in Yemen'e⁴² gönderilmesi bu kabildendir.

Tarih boyunca farklı şekillerde tezahür etmiş olsa da “elçiye zeval olmaz” anlayışı çoğu kez hukuki statüsünü muhafaza etmekle birlikte bazen ihlal edilmiş ve elçiler ya zarar görmüş veya öldürülmüşlerdi. Nitekim İran Şahu Hüsvrev, Hz. Peygamber'in mektubunu okuduktan sonra parçalamış ve ayakları atında çiğnemiş, elçi ise ölümden dönmüştü. Aynı dönemde Bizans'ın Şam/Busrâdaki valisine elçi olarak gönderilen Hâris b. Umeyr katledilmiş⁴³ ve Mûte Şavaşı patlak vermişti.

Hz. Peygamber, bu yanlış uygulamaların aksine yabancı elçileri özel kıyafetleriyle, güler yüzlü bir şekilde, beklemedikleri bir misafirperverlikle karşılar. Bununla da yetinmeyip hediyeler takdim eder⁴⁴ konaklayacakları müstakil yerleri de önceden hazırlatırdı.⁴⁵ Nitekim İslâm'a karşı büyük bir hıyanet içinde olan yalancı Peygamber Müseylime'nin gönderdiği elçilere dahi merhametle muamele etmiştir. Hatta Müseylime ile aynı görüşte olduklarını ikrar etmelerine rağmen Hz. Peygamber'in (s.a) “*Eğer elçi olmasaydınız başlarınızın kesilmesini emrederdim*”⁴⁶ şeklindeki sözü İslâm hukukunda en azılı düşman elçilerinin dahi can ve mal emniyetinin “dokunulmazlık” prensibiyle güvence altına alındığını göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Batı'da ise diplomatik temsilcilerin haklarını savunan ilk hukukçunun Hollandalı Hugo Grotius olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku* adlı eserinde “*elçilerin güzel bir şekilde kabul edilmesi ve elçilere hiçbir zaman kötülük yapılmaması*” şeklinde özetlenebilecek iki temel prensip

41 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/222-224.

42 Köksal, M. Asım, *Hz. Muhammed ve İslâmiyet* (İstanbul: Misvâk Yayınları, 1980), 35.

43 Turnagil, Ahmet Reşit, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943), 64, 65.

44 Kettânî, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1962), 1/201.

45 Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, 1/444; Kapar, M. Ali, “Hz. Peygamber'in Diplomatik Münasebetleri”, *İslâmî Araştırmalar* (Ekim 1987), 70-78.

46 Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 154; Ebü'l-Mehâsin, Yûsuf b. Mûsâ el-Hanefti, *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar min Müşkili'l-âsâr* (Beyrut: Alemü'l-Kütüp, ts.), 1/225; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, 3/139; Turnagil, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*, 63; *أَمَّا وَاللَّهِ لَوْلَا أَنَّ الرَّسُولَ لَا تُقْتَلُ لَصَرَبْتُ أَعْنَاقَكُمْ*

üzerinde durduğu görülmektedir.⁴⁷ Bununla ilgili Avrupa'da ilk düzenlemeler ise 1815 Viyana Kongresi'nde ortaya konmuş ve mütekâbiliyet esası yani devletlerarası diplomatik temsilciliklerin eşit ve aynı seviyede olması gerektiği prensibi benimsenmiştir.

Daha sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nde bu düzenlemeler büyükelçilik, ortaelçilik ve maslahatgüzar şeklinde üç dereceli olarak yürürlüğe konmuştur. 1818'de ise ortaelçilikle maslahatgüzar arasında "mukim elçi" statüsü benimsenmiş ve karşılıklı iki devlet arasındaki diplomatik temsilciliklerin eşit ve aynı seviyede olması esas alınmıştır.⁴⁸

1.2. Akdetme ve Onaylama Yetkisi

İslâm Hukuku'nda antlaşmaya taraf olan devlet başkanı veya nâibi, antlaşma maddelerini imzalama hususunda yetkindir. Fakat devlet başkanı mutlak manada bu salâhiyete sahip olmuş olsa da istişare ile hareket etmesi tavsiye edilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra müşriklerle yaptığı Hudeybiye Antlaşması (7/629) bunun en güzel örneklerinden biridir. Yaklaşık on maddeyle sınırlandırılan sözleşme, Hz. Peygamber ile Mekke reisi Ebû Süfyan adına gönderilen Süheyl b. Amr arasında düzenlenmiş olup Antlaşma metninde tarafların isimleri "*Bu, Muhammed b. Abdullah'ın Süheyl b. Amr'la olan antlaşmasıdır.*"⁴⁹ şeklinde yer almıştır.

Hz. Peygamber, çoğunlukla bu yetkisini antlaşmaların başına yazdırdığı "محمد رسول الله" "*Muhammed Allah'ın Resûlüdür*" ifadesiyle ortaya koyarken Kısra, Kayser ve Necâşi gibi devlet başkanlarına gönderdiği davet mektuplarının sonunda da "mühür" kullanarak farklı bir usul takip ettiği anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in tüm bu uygulamaları sonraki fukahâ tarafından istidlâl edilerek İslâm Hukuku'nda uluslararası antlaşmalarda devleti temsil yetkisinin, devlet başkanına veya nâibine ait olması gerektiği şeklinde temel-

47 Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku*, 130.

48 İpşirli, Mehmet, "Elçi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/3-15.

49 Ebû Muhammed Cemâlüddin Abdümelik b. Hişâm, *es-Siretü'n-nebevî* (Kahire: Dâru'r-Reyyân, ts.), 3/263-264; هذا ما صالح عليه محمد بن عبد الله سهيل بن عمرو

lendirilmiştir.⁵⁰ Fakat hakkında nas bulunmayan meselelerde ise ehlü'l-hâl ve'l-akd olarak bilinen istişare heyetinin alacağı ortak karara başvurulması gerekmektedir.⁵¹ Nitekim Hz. Peygamber sonrası tüm halifelerin bu istişare kurumunu titizlikle işlettiği görülmektedir.⁵²

Demokratik bazı Avrupa ülkeleri uluslararası antlaşmaların imzalanması hususunda farklı uygulamalar sergilemektedirler. Amerika, Almanya, Danimarka, Finlandiya, Fransa, İngiltere, İzlanda, Lüksemburg, Norveç ve Yunanistan gibi ülkelerde uluslararası antlaşmalarda yetki başkalarına bırakılırken Belçika, İrlanda, İsveç, İsviçre, Japonya ve Portekiz gibi ülkelerde yetki parlamentoya devredilmiştir. Bunlardan Finlandiya vb. ülkelerde bu yetki her ne kadar başkanda olsa da hükümetle koordineli olarak yürütülmektedir.⁵³

Batı hukukunda devlet başkanının onaylama yetkisi farklı bir düzlemde değerlendirilmektedir. Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 110/1 maddesince iki devlet arasında yapılan sulh antlaşma veya sözleşmenin salt imzalanmış olması bağlayıcılık açısından yeterli sayılmamaktadır. Bu sebeple BM Şartı'nı imzalayan tarafların kendi iç hukuk sistemlerine göre antlaşma maddelerini tasdik etmeleri öngörülmektedir.⁵⁴ Nitekim Milletlerarası antlaşmaların imzalanması Bakanlar Kurulu kararnamesiyle olur ve bu Resmî Gazete'de yayınlanmaz.⁵⁵ Fakat nihai kararın iç hukuka bırakılmasının bazı handikapları söz konusudur. Çünkü böyle kritik durumda pek çok siyasi görüşün bulunduğu bir arenada ülke menfaatlerinin kişisel çıkarlara kurban edilebileceği unutulmamalıdır.

1.3. Antlaşma Maddelerinin Meşruiyeti

Hz. Peygamber (s.a), gerek müşriklerle gerekse ehl-i kitapla yapmış olduğu ikili sözleşmelerde İslâmî esaslara azami derecede önem verirdi. Bu, temel prensip olmakla birlikte müşriklerden gelen talep veya itirazları değerlendirir ve

50 Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd, *Fethül-kadir* (b.y.: y.y, 1970), 5/455.

51 Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şehâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdürrahîm, *ez-Zahîre* (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1994), 1/114.

52 Sâbir Ta'ime, *Ed-Devle ve's-Sulta fi'l-İslâm* (Kahire: Mektebe Medbûli, 2005), 259-260.

53 Gözler, Kemal, "Uluslararası Antlaşmaları Akdetme ve Onaylama Yetkisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 56/2 (2001), 71-101.

54 Doğan, İlyas, *Devletler Hukuku* (Ankara: Astana Yayınları, 2013), 96.

55 Bozkurt, Enver, *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı* (Konya: y.y, 1992), 585.

meşru sınırlar içinde revize etmeye çalışırdı. Nitekim Hudeybiye Antlaşması'nın başında *بسم الله الرحمن الرحيم* ve *رسول الله محمد* ibarelerini imla ettirmiş fakat müşriklerin temsilcisi Süheyl b. Amr, her iki ibarenin konulmasına itirazda bulununca besmele, *باسمك اللهم* "Senin adınla Allah'ım" ifadesiyle *رسول الله محمد* ibaresi ise, *محمد بن عبد الله* "Abdullah oğlu Muhammed" şeklinde değiştirilmiştir.⁵⁶ Fakat Hz. Peygamber antlaşmalarda İslâm'ın temel iman ve amel esaslarına aykırı meşru olmayan maddeleri kabul etmemiştir. Nitekim -her ne kadar antlaşmadan sonra İslâm'ı kabul etmiş olsalar da- Täiflilerle yapılan antlaşmada müşrikler, namaz kılmamak, oruç tutmamak, içki içmenin serbest bırakılması gibi şartlarla İslâm'ı kabul edeceklerini ileri sürmüş olsalar da Hz. Peygamber namazsız ve ibadetsiz bir din olamayacağını söyleyerek bu gayrimeşru isteklerini reddetmiştir. Yalnız Täifliler tapmış oldukları putların kendi elleriyle kırdırılmamasını talep edince Hz. Peygamber de onların bu teklifini İslâm'a aykırı görmediğinden geri çevirmemiştir.⁵⁷ Kısacası İslâm'ın, Uluslararası Antlaşmalarda maddelerin şer'iliğini esas aldığı ve Batı'dan farklı bir yol izlediği görülmektedir.

Batı'da ise filozoflar, özellikle 16. yüzyılda başlayan bilimsel gelişmelerden cesaretlenerek dine karşı bir "kalkışma" içine girmiş ve onu referans olmaktan çıkarmışlardır. 18. yüzyıldan itibaren de dinin bilim karşısında da-ima kan kaybettiğini savunarak⁵⁸ laiklik, demokrasi, din ve vicdan özgürlüğü adı altında dini tamamen kamusal alandan tecrit edip, bireysel bir forma dönüştürerek seküler bir yaklaşıma sahip olmuşlardır. Klasik dönemde var olan tanrı-kul ilişkisi artık yerini devlet-vatandaş ilişkisine, geleneksel iktisadi oluşum ise yerini faydacı (pragmatist) kapitalizme bırakmıştır.⁵⁹ Dolayısıyla taraf oldukları uluslararası antlaşmalarda -her ne kadar çoğunluğu Hristiyan olduğunu iddia etse de- din olgusuna matuf herhangi bir şart ileri sürmekten imtina etmektedirler. Zira onlar Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme gereği "Din ya da kanaatini izhar etme özgürlüğü, ancak kanunen öngörülmüş ve kamu güvenliğinin, düzeninin...korunması için zorunlu sınırlamalara tâbi tutulabilir." maddesini (md.18)⁶⁰ esas almaktadırlar.

56 Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *el-Meğâzî* (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1984), 2/610-611.

57 Serahsî, *el-Mebsût*, 10/85; Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 3/968; Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi, 1997), 310.

58 Ertit, Volkan, *Sekülerleşme Teorisi* (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 125.

59 Yaman, Fatih, *İslam ve Modernlik*, ed. Mustafa Tekin (İstanbul: Rağbet, 2018), 44.

60 Öktem, Akif Emre, *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü* (Ankara: Liberte Yayınları, 2002), 113.

Demokrasinin beşiği sayılan Fransa'da 9 Aralık 1905'te kiliselerle devletin ayrılması ile ilgili yasanın 2. maddesinde yer alan "cumhuriyet, herhangi bir dini ne tanır ne de ona herhangi bir ödenek ayırır"⁶¹ ifadesi Batı'nın tamamen seküler bir yapıya sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1.4. Saldırmazlık ve Savaş Halinde İttifak

Hız. Peygamber'in gerek müşriklerle gerekse Yahudilerle yaptığı sulh antlaşmaları karşılıklı güven esasına dayanmaktaydı. Antlaşma şartları, genel olarak taraflardan herhangi birinin başka bir toplulukla savaşması halinde diğerinin ona yardım etmesi veya en azından düşmanla işbirliği yapmaması gibi stratejik ilkelere dayanmaktaydı. Nitekim bu durum Hudeybiye Antlaşması'nın 6. maddesinde "Gönüllerimiz (kötü maksat ve niyetlere) kapalıdır. Başkasıyla (bir taraf) aleyhine yardımlaşma ve hıyanet olmayacaktır."⁶² şeklinde dizayn edilirken Sakîf halkıyla yapılan antlaşmada "Eğer bir saldırgan Sakîf'e saldırır veya bir zalim zulmederse, onlara mal ve can konusunda itaat edilmez. Resûlullah (s.a) ve müminler, zulmedenlere karşı onlara yardım edecektir."⁶³ şeklinde düzenlenmiştir. Yine benzer bir ilke Medine Vesikası'nın 44. maddesinde "Müslümanlar ve Yahudiler Yesrib'e saldıranlara karşı birbiriyle yardımlaşsınlar."⁶⁴ şeklinde yer almaktadır.

Bu antlaşmanın bir benzeri de Hız. Peygamber'in Medine'ye hicretinden kısa bir süre sonra Müslümanlarla Müdlic ve Damre oğulları arasında cereyan etmiştir. Bu antlaşma metni ise "Onlar malları ve canları konusunda güven içindedir. Onlara saldırmaları halinde kendilerine yardım edilecektir..."⁶⁵ şeklinde düzenlenmiştir. Yine Dûmetü'l-Cendel kabilesinden Kays b. en-Numan'nın Hız. Peygamber'den: "Benim hiçbir şeye saldırmamama hususunda bana bir yazı ver. Yükümlülüklerimi kabul ediyorum" şeklinde bir talepte bulunması üzerine Hız. Peygamber'in kendisine bu meyanda bir mektup verdiği bilinmektedir.⁶⁶ Kısacası Hız. Peygamber'in yer yer düşman kabilelerle güven esaslı saldırmazlık ittifakları yaparak düşmanların kendi aralarında yapabilecekleri muhtemel ittifakı önleme siyaseti izlediği görülmektedir.

61 Yazıcıoğlu, Hulusi, *Bir Din Politikası Lâiklik* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1993), 147.

62 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 80.

63 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 284-285.

64 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 62.

65 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 266-267.

66 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 293.

Hz. Peygamber'in bu uygulamalarının aksine Batı hukukunda barışın tehdit edilmesi, bozulması hatta saldırma fiilinin gerçekleşmesi durumunda BM Güvenlik Kurulu, demiryolu, deniz, hava ve posta gibi iletişim bağlarını kısmen veya tamamen askıya alarak saldırgan devlete karşı kademeli olarak ekonomik yaptırımları devreye koymaktadır. Bu tedbirlerin yeterli olmaması halinde Güvenlik Kurulu, 41. madde gereği askeri müdahalede bulunabilmektedir.⁶⁷ Yine 52. maddeye matuf uluslararası barış ve güvenliğe ilişkin bölgesel ittifaklar veya müşterek meşru müdafaa düzeni oluşturabilmektedir.⁶⁸ Batılıların düşman devletlere uyguladıkları kademeli yaptırım kararları aslında savaş öncesi karşı tarafın son kez düşünmesini sağlayabilecek caydırıcı önlemler olup İslâm'ın da onaylayabileceği müsbet tavırlar olarak görülmektedir.

1.5. Eman ve Sığınma/Mülteci Hakkı

Eman, gayri müslim (harbî) devlet vatandaşı (müste'men) ile İslâm ülkesine girmek isteyen veya savaş sırasında İslâm ordusuna teslim olmak isteyen yabancıya can, din, ırz ve mal güvencesi tanıyan geçici ikamet antlaşmasıdır.⁶⁹

Hz. Peygamber'in (s.a) müşriklerle yaptığı antlaşmalarda gerek savaş döneminde gerekse savaş dışında kişilerin başka devletlerin himayesine sığınması uluslararası insanî haklar çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir.⁷⁰ Nitekim Tevbe sûresinde sığınma hakkı şöyle ifade edilmektedir: *"Ve eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah'ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al; sonra onu kendi güvenlik bölgesine ulaştır. Bu uygulama, onların bilmeyen bir topluluk olmalarından dolayıdır."*⁷¹

Medine vesikasında da ifade edildiği gibi devlet başkanının haricinde bireylerin de eman verme yetkisi söz konusudur.⁷² Şöyle ki *"Allah'ın zimmeti (himayesi) tektir; müminlerden önemsiz birinin himayesi bile, hepsini bağlar;*

67 Gündüz, Aslan, *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar* (İstanbul: Beta Basım Yayım, 1987), 36.

68 Aral, Berdal, *Uluslararası Hukukta Meşru Müdafaa Hakkı* (Kırıkkale: Siyasal Kitabevi, 1999), 135.

69 Kal'acı, Muhammed Revvâs, "Emân", *Mu'cemu'lügati'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1988), 88; Bozkurt, Nebi, "Eman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/79-81.

70 Hamd Yûsuf İbrahim, *Ahkâmü'l-Harb ve Silmî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 2017), 170-172.

71 et-Tevbe, 9/6.

72 Muhammed Saïd Ramazân el-Bûtî, *Fıkhü Sireti'n-Nebevîyye* (Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 2012), 165-166.

müminler, diğer insanlardan ayrı olarak birbirinin mevlasıdır.” “Himaye altındaki kimse, -zarar vermedikçe, suç işlemedikçe- bizzat himaye eden gibidir. Himaye hakkı, bu hakka sahip olanlar dışındakilerce verilemez.” “Kureyş ve onlara yardım edenlere himaye hakkı tanınmaz.”⁷³ Nitekim İmam Muhammed, Hz. Peygamber’in (s.a) bu uygulamasını esas alarak Müslüman idarecilerin ülkeyi ziyaret eden gayri müslimleri himaye ve adaletle muamele etme sorumlulukları olduğunu belirtmektedir.⁷⁴

Savaş veya afet mağduru insanların özellikle komşu veya diğer ülkelere sığınma talebinde bulunma hakkı ile ilgili Milletler Cemiyeti bünyesindeki çalışmalar ancak 1920'lere dayanmaktadır.⁷⁵ Günümüzde savaş mağdurları, 21 Nisan-12 Ağustos 1949 tarihleri arasında Cenevre'de imzalanan “Savaşta Sivillerin Korunmasına Dair Cenevre Sözleşmesi (Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War) ile “Savaş Esirlerine Muamele ile İlgili Cenevre Sözleşmesi (Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War)’nin üçüncü maddesi çerçevesince her türlü kötü muameleye karşı güvence altına alınmışlardır.⁷⁶ Bugün uluslararası örf ve âdetlerin değişime uğramasıyla eman müessesesi, yerini bütünüyle İçişleri Bakanlığı'na bağlı Emniyet Şube Müdürlüğü kontrolünde pasaport, vize ve ikamet izni gibi uygulamalara devrederek kurumsallaşmıştır.⁷⁷

Konuyla ilgili batıda yapılan tüm uluslararası sözleşmelere rağmen sığınmacılar hususunda dünyada hala dramatik sahnelere sıkça rastlamak mümkündür. Özellikle Suriye iç savaşından kaçan binlerce sığınmacının tüm dünya kamuoyu önünde üstelik uluslararası sularda çoluk çocuk demeden botlarının patlatılarak ölüme terkedilmesi aslında Batı Medeniyetinin devletlerarası hukuktaki tekâmülünü(!) özetlemesi bakımından yeterlidir.

73 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 60, 62 (Medine Vesikası, md. 15, 20 vd.)

74 Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed, *Şerhü's-Siyerü'l-kebir*, thk. Abdulazîz Ahmed (Kahire: Câmîâtü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971), 5/1853.

75 Birsal, Cemil, *Devletler Hukuku* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940), 304.

76 Ulusal, Şemsettin, *İslâm Hukukunda Uluslararası Antlaşmalar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2006), 73.

77 Bozkurt, Nebi, “Eman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/79-81.

1.6. Savaş Mağduru Kadın, Çocuk ve Yaşlıların Can ve Irz Güvenliği

İslâm Hukuku'nda savaşa doğrudan katılmayan kadınlar, çocuklar, hastalar, özürülüler, ibadetle meşgul din adamları ve yaşlılar öldürülmezler.⁷⁸ Özellikle kadın ve çocukların öldürülmemeleri hususunda âlimlerin ittifakı söz konusudur.⁷⁹ Nitekim Resûlullah'ın (s.a) Ebû Katade b. Rib'ıyy'ı on dört kişiyle birlikte Gatafân kabilesi üzerine gönderdiğinde “*Onlara baskın yapın, ama kadın ve çocukları öldürmeyin*” şeklindeki talimatı bunu açıkça ifade etmektedir.⁸⁰ Yine Hz. Peygamber'in (s.a) Henek Gazvesi'nde müşriklerle gizli işbirliği yaparak antlaşmalarına muhalefet eden Benî Kureyza Yahudilerinin kadın ve çocuklarının öldürülmeyip ganimet olarak alınması yönündeki Sa'd b. Muaz'ın aldığı kararı onaylamış olması⁸¹ ve “*hastayı ve din adamını öldürmeyin*”⁸² yönündeki telkinleri bunu teyit etmektedir. Fakat savaşan kadın ve din adamları bundan müstesna edilmişlerdir.⁸³ Nitekim Huneyn savaşında gözleri görmediği halde savaş taktikleriyle Müslümanlara karşı düşmana destek veren 160 yaşındaki Düreyd b. Samme'nin öldürüldüğü bilinmektedir.⁸⁴

İnsanlık tarihi boyunca yapılan savaşların en mağdur kesimini, çocuklar, yaşlılar ve kadınlar oluşturmaktadır. Batı'da bu mağduriyeti ilk defa gündeme getiren Hollandalı hukukçu Hugo Grotius (öl. 1645), savaşta çocuk ve yaşlıların hiçbir zaman, kadınların ise çok ağır bir suç işlemedikleri müddetçe zarar verilmemeleri gerektiğini savunmuştur.⁸⁵

78 Serahsî, *Şerhu's-Siyeril-kebir*, 1/42; 4/1415, 1429; Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdi, *Mubtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, thk. Abdullâh Nezîr Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 3/435.

79 Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Şerhu'l-Müslim*, thk. Rıdvân Câmî' Rıdvân (Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, 2001), 12/48; Zuhaylî, Vehbe, *Asâru'l-harb fi'l-fıkhi'l-İslâmî* (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1983), 497.

80 Vâkîdî, *el-Moğâzî*, 2/778; Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed, *Nasbu'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidâye* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1973), 3/386.

81 Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *el-Emvâl* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1989), 193.

82 Beyhakî, *Sünenü'l-Beyhaki el-Kübrâ*, 9/90.

83 Ebü'l-Mehâsîn Yûsuf b. Mûsâ el-Haneft, *el-Mu'tasar*, 1/212; Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, *Fıkhu Sireti'n-Nebevîyye*, 310.

84 Serahsî, *el-Mebsût*, 10/137.

85 Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku*, 231.

Bu sebeple olsa gerek ki Batılı ülkeler zamanla hukuk sahasında revizyona gitme ihtiyacı duymuşlar ve özellikle çocukların büyük zarar gördüğü Birinci Dünya Savaşı sonrası ilk defa 1924'te Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi'ni imzalamışlardır. Bu bildiri hâlihazırda yürürlükte olmasına rağmen savaş dönemlerinde kadın ve çocukların vücut bütünlüğü, ırz ve namusları hâlâ ihlal edilmektedir.⁸⁶ Nitekim İkinci Dünya Savaşı'nda 200.000 kadının Japon askerlerine cinsel hizmet (comfort women) sunmaya zorlanmış olması⁸⁷ bunun apaçık örneklerindedir. Bu ve benzeri savaş ihlalleri üzerine Avrupalılar 1948'de İnsan Hakları Evrensel Bildirisi çerçevesinde hiç kimsenin millî ve milletlerarası hukuka göre suç teşkil etmeyen fiillerden dolayı mahkûm edilemeyeceği⁸⁸ prensibini benimsemişlerdir. Fakat aynı hukuki vahşetin Vietnam Savaşı'nda (1954-1975) tekrar etmesi üzerine 1979'da BM Teşkilatı Kadına Karşı Her Türü Ayırimcılığın Yok Edilmesi Sözleşmesi'ni (CEDAW) imzalayarak kadının her zeminde korunması gerektiği prensibini karara bağlamışlardır.⁸⁹ Tüm bu uluslararası sözleşmelere rağmen günümüzde askeri operasyonların pek çoğunda kadınlar ve çocuklar aynı mağduriyeti tekrar tekrar yaşamaktadırlar. Nitekim ABD'nin Irak işgalinde (2003) Ebû Gureyb Hapishanesi'nde yapmış olduğu insanlık dışı muameleler bunun en son örneklerinden biridir.⁹⁰

1.7. Savaş Zararlarının Tazmini

İslâm, gerek Müslümanın gerekse gayri Müslimlerin kul haklarına son derece önem veren bir dindir. Dolayısıyla başkalarına zarar vermeyi ve zarar verene zararlar karşılık vermeyi yasaklamıştır.⁹¹ Bu bağlamda İslâm, barış durumlarında Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî'nin öldürülmesi durumunda vârislerine bir Müslümanın değerinde diyet verilmesini emreder.⁹² Aynı şekilde savaş hukukunda

86 Azarkan, Ezeli, *Uluslararası Ceza Mahkemesi* (Kırklareli: Beta Basım, 2003), 105.

87 Sav, Özden, *Savaş ve Barış Hukuku* (Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2015), 111.

88 Lüttem, İlhan, *Harp Suçları ve Devletlerarası Hukuk* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1951), 112.

89 Sav, *Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku* (b.y.: Türkiye Barolar Birliği, 2015), 108.

90 Geniş bilgi için bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/ebu-gureybde-yasadigi-dehset-vericis-kenceleri-yillar-gecse-de-unutamiyor/2623490>

91 Serahsî, *el-Mebsût*, 14/91; Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hukkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*, çev. Raşit Gündoğdu (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.), md. 19.

92 Şeybânî, Muhammed b. Hasan b. Ferkad, *el-Hücce alâ ehli'l-Medine* (Beyrut: Alimü'l-Kütüp, 1971), 4/322-323.

da insancıl bir yol izleyerek önceki maddelerde zikredildiği üzere kadın, yaşlı ve çocuklara dokunmamayı temel ilke edinmiştir. Hatta savaş sırasında teslim olduğu halde öldürülenlerin diyetlerinin verilmesini öngörmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, Mekke'nin fethi sırasında Hâlid b. Velîd'i Cezîmeoğullarıyla savaşmak üzere görevlendirdi. Fakat karşı tarafın ezan okudukları ve silah bıraktığı görüldüğü halde Hâlid b. Velîd, herkesin yakaladığı esiri öldürmesini emreder. Ensar ve Muhacirler bunu yapmazken Süleymoğulları esirlerini öldürürler. Durum Hz. Peygamber'e (s.a) intikal ettiğinde üzülmüş ve iki kez: "*Allah'ım! Hâlid'in yaptığından sana sığınırım.*"⁹³ buyurmuştur. Daha sonra Hz. Ali'yi (r.a.) Süleymoğullarına göndererek verilen zararın tüm diyet ve tazminatlarını ödemiştir.⁹⁴ Kısacası Müslümanlar savaş sırasında (direnen ve bu sebeple) öldürülen kişiler için herhangi bir fidye ödemeyeceği gibi telef olan mal ve eşyalar için de herhangi bir tazminat bedeli ödemek zorunda değillerdir.⁹⁵

Bu hususta kaynaklarda Hz. Peygamber'den (s.a) doğrudan herhangi bir hadis nakledilmemekle birlikte Hz. Ebû Bekir'in (r.a) şu uygulaması dikkat çekmektedir: Târik b. Şihâb'ın naklettiğine göre Gatafan kabilesinden bir kısım Yahudi, halife Hz. Ebû Bekir'in yanına geldiklerinde onları sürgüne gönderilme veya ağır cizye ödemeleri hususunda muhayyer bırakır. Yahudiler sürgünü anladıklarını fakat ağır cizyeyi anlamadıklarını söyleyince o da bunu şöyle izah etti: Biz savaşta sizden elde ettiklerimizi ganimet olarak alırsınız, fakat siz bizden elde ettiklerinizi geri vereceksiniz. Hz. Ebû Bekir buna ilave olarak sizler bizden öldürdüklerinizin diyetlerini ödeyeceksiniz fakat bizler ödemeyeceğimiz şeklinde bir içtihadta bulununca Hz. Ömer heyet gittikten sonra onun bu içtihadına itiraz ederek müminlerden öldürülenler için karşı taraftan herhangi bir diyet istenmemesi gerektiğini zira Müslümanlardan öldürülenlerin

93 Buhârî, "Megâzî", 55; Nesâî, "Adâbu'l-Kudât", 17.

94 Şeybânî, *es-Siyerü'l-kebir (Serahsî Şerhi ile birlikte)*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Abdulazîz Ahmed (Kahire: Câmîâtü'd Devli'l-Arabiyye, 1971), 1/167; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, 3/142.

95 Şâfiî, *el-Ümm*, 9/502.

ecrini Allah'tan alacaklarını belirtmiştir.⁹⁶ Hz. Ömer'in bu görüşü daha sonra yerleşik bir fetva olarak kalmıştır.⁹⁷

Medine Vesikası'nın 24. maddesinde yer alan “*Yahudiler muharip olduğun sürece, mü'minlerle birlikte (savaş) masrafını öderler.*”⁹⁸ şeklindeki ifade ise savaşta müttefik olarak katılan tarafların masraflar hususunda ortak olduklarını ifade etmektedir.

Savaş zararlarının tazmini prensibi başlangıçta Batı uluslararası savaş hukukunda yer almamakla birlikte 18. yüzyılda ortaya konulan bir uygulamadır. Önceki dönemlerde yenilen taraf, yenen tarafa bir bağlılık nişanesi olarak senelik belli vergiler ödemekle yükümlü tutulurken 18. yüzyıldan sonra tazminat maddesi antlaşmalarda şart koşulmaya başlanmıştır. Bunun ilk örnekleri 22 Nisan 1745 tarihli Avusturya-Bavyera Antlaşması'nda görünmektedir.⁹⁹

Kısacası İslâm Dini, savaş sırasında haksız yere yapılan can ve mal kayıplarını tazmin etmeyi üstlenmekle birlikte savaşın tabii seyri içinde meydana gelebilecek her türlü zararı tazmin etmemektedir. Fakat Batı hukukunun haklı-haksız ayırt etmeksizin savaş masraflarını tamamen yenilen tarafa tazmin ettirmesi hak ve adalet kavramlarının ne denli istismar edildiğinin açık bir göstergesidir.

1.8. Sözleşmelere Aykırı Durumda Zarara Zararla Mukabele

Modern hukukta mukâbele bi'l-misl “bir devletin hukuka aykırı eylemine karşı diğer devletin ona zarar vermek için yine devletler hukuku kurallarına aykırı olarak verdiği karşılık” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁰⁰ Misilleme ise bir devletin, -uluslararası hukuku ihlal etmemesi şartıyla- başka bir devletin

96 Beyhakî, *es-Sünenü'l-Beyhakî*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: y.y, 2011), 17/545 (17694); İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-fetâvâ* (Riyâd: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1991), 35/157-158.

97 Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Neylül-evtâr*, (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1971.), 7/234.

98 Hamidullah, *el-Vesâikü's-siyâsiyye*, 61.

99 Serbestoğlu, İbrahim, “1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmini Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 34 (2013), 223-243.

100 Muhammed Bahâeddin Bâşât, *el-Muâmeletü bi'l-misl fi'l-kânûni'd-düvelî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li'ş-Şuûni'l-Metâbi' el-Emiriyye, 1974), 209; Muhammed Abdülmün'im Abdülhâlik, *el-Cerâimü'd-devliyye* (Kahire: Dâru Nehdâti Mısır, 1989), 231-232.

haklarına dokunması halinde diğer devletin de buna aynı şekilde menfaatlerine dokunarak mukabelede bulunması şeklinde tarif edilmektedir.¹⁰¹

İslâm hukukunda misliyle karşılık verme, modern hukukta olduğu biçimiyle ele alınmayıp daha geniş bir yelpazede incelenmiştir.¹⁰² Nitekim “*Dokunulmazlıklar karşılıklıdır; kim size saldırırsa siz de ona size yaptığı saldırının misliyle saldırın. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah sakıncılarla beraberdir.*”¹⁰³ âyetinde cezanın misliyle yapılabileceği, asla adaletten sapılmaması ifade edilirken “*Eğer ceza verecekseniz size yapılan eziyetin misliyle ceza verin. Eğer sabrederseniz elbette bu sabredenler için daha hayırlıdır.*”¹⁰⁴ âyetinde ise sabretmenin misliyle karşılık vermektan daha kazançlı bir tercih olduğu vurgulanmaktadır.

İslâm, Müslümanlara sulhtan sonra antlaşmayı ilk bozan taraf olmalarını, aksine misliyle karşılık vermeden önce mazlum ve mağdur konumunda olmalarını tavsiye etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a), Hz. Ali'yi hicretin 10. senesi Yemen'e bir seriyye ile gönderdiğinde şöyle nasihat etmiştir: “*Oraya gittiğinde onlar savaşa başlamadan sen başlama eğer onlar başlarsa sizden biri öldürülene kadar savaşmayın. Ayrıca sizin taraftan öldürüleni onlara göstermedikçe de onlarla savaşa girme...*”¹⁰⁵ Devletlerarası münasebetlerin barış ve huzur içinde devamının sağlanabilmesinin yegâne kuralı “ahde vefa” prensibidir.¹⁰⁶ Devletin altına imza attığı uluslararası sorumlulukları yerine getirmemesi halinde savaş kaçınılmaz olacaktır.¹⁰⁷ Bir devletin başka bir devlete karşı kendi çıkarlarına aykırı bir durumu önlemek amacıyla bazı tedbirler almasına misilleme denir. Misilleme hukuka aykırı bir davranış kabul edilmemekle birlikte dostça bir tavır da sayılmamaktadır. Bir devletin başka bir devletle olan ilişkisini askıya alması, daha aşağı düzeye indirilmesi veya bu yönde yaptırımlar uygulamaya çalışması bir tür misillemedir.¹⁰⁸ Bu bağlamda ülkede yaşayan yabancıların

101 Lütem, İlhan, *Devletler Hukuku Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1958), 660.

102 Özel, Ahmet, “Mukâbele bi'l-Mis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/103-107.

103 el-Bakara, 2/194.

104 en-Nahl, 16/126.

105 Serahsî, *Şerhüs-Siyerü'l-kebir*, 1/78; et-Tevbe, 9/7.

106 et-Tevbe, 9/7; “...Onlar size verdikleri söze sadık kaldıkça siz de onlara verdiğiniz sözde durun...”

107 Özel, Ahmet, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, 34.

108 Doğan, İlyas, *Devletler Hukuku*, 129.

savaş sırasında ayaklanması, saflarında kendi ülkesine karşı savaşmaları veya düşmanla işbirliği yapmaları halinde tedbir amaçlı olarak ülkeden sürülmeleri meşru kılınmıştır. Yine BM 1966 Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin 12. maddesine göre kişilerin yaşadıkları ülkede istedikleri yerde konut seçme hakkına sahip oldukları (12/I) ifade edilmekle birlikte bu hakkın ulusal güvenlik ve kamu düzeni gibi gerekçelerle (12/II) sınırlanabileceği açıkça belirtilmektedir.¹⁰⁹ Hugo Grotius ise bu hususta adalete riayet edilmesi gerektiğini bildirir.¹¹⁰ Kısaca İslâm, savaşa başlayan tarafın karşı, mazlum ve ahde vefa gösterenin ise Müslümanlar olmasını yeğlemektedir. Bununla birlikte kamu düzeni ve ulusal güvenliğin tehlikeye düştüğü olağanüstü durumlarda devlet, sorumluluğu gereği tüm tedbirleri almak zorundadır. Batı hukukunda hakkaniyet ve adalatten önce devletin âlî menfaatleri (!) esas alındığından çoğu kez savaşı başlatan bu kavramları hararetle savunanlardır.

1.9. Savaş Esirlerinin Değişimi (Mübâdele) ve Fidyeye

Tarihin pek çok dönemlerinde devletler, hayatta kalabilme mücadelesi uğruna savaşmak zorunda kalmıştır. Savaşlarda ölenlerin dışında en madur olanlar kuşkusuz savaş sırasında tarafların ele geçirdikleri esirler(savaş tutsakları)dır.¹¹¹

İslâm, Yahudiliğin ve Hristiyanlığın aksine esirleri insan statüsünde sayarak onlara bazı haklar tanımaktadır. Mesela bazı istisnai durumlar haricinde savaş esirlerinin ya fidye karşılığında yahut da karşılıksız serbest bırakılması tavsiye edilmektedir.¹¹² Nitekim bu konuda Kur'ân-ı Kerim'de “*Sonra ya karşılıksız bırakırsınız yahut bedel alarak*” şeklinde açık ifadeler yer almaktadır.¹¹³ Bu hususta nihai kararı verecek olan devlet başkanıdır. Devlet başkanı maslahata binaen hangi seçeneği uygun görürse onu tercih edecektir.¹¹⁴ Bununla birlikte esirlerin yedirilip içirilmesi, insanî ihtiyaçlarının karşılanması emredilirken, işkence vs. kötü muamelelerin yapılması yasaklanmıştır. Hatta

109 Doğan, *Devletler Hukuku*, 382-384.

110 Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku*, 189.

111 Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve İstılahat-i Fıkhiye Kamusu*, (İstanbul: 1965), 3/371.

112 Serahsî, *Şerhu's-Siyeril-kebir*, 4/1625; Avde, Nasır Abdullah, *el-Esrâ: Hukûkubum, vâcibâtubum, ahkâmubum* (Ürdün: Dâru Künûzü'l-Marife, 2012), 302-303.

113 Muhammed, 47/4.

114 Serahsî, *el-Mebsût*, 10/6.

öyle ki annenin küçük çocuğundan ayrılması câiz görülmemiştir.¹¹⁵ Bununla birlikte bazı fakihler, zikri geçen Muhammed sûresinin (47/4) kıtâl âyetleriyle (Tevbe, 7/5) mensûh kılındığını dolayısıyla esirlerin öldürülmesi gerektiğini belirtmişlerdir.¹¹⁶ İslâm hukukunda savaş esirlerinin düşman elinden kurtarılması devletin sorumluluğunda olan bir durumdur. Devlet elindeki esirleri ya takas (mübâdele) yoluyla ya da bedellerini ödemek suretiyle geri alabilir.¹¹⁷ Nitekim Hz. Peygamber (s.a) kızı Zeynep'in müşrik kocası Ebu'l As'ı kızını Medine'ye göndermesi mukabilinde serbest bırakmıştır. Yine Hz. Ebû Bekir komutasındaki bir seriyye Fezâre oğullarına yaptığı bir baskın sonucunda bazı esirler elde etmişti. Hz. Peygamber içlerindeki güzel bir kadını Mekke'deki bazı Müslüman esirlerin serbest bırakılması karşılığında Mekke'ye göndermiştir.¹¹⁸ Yine hicretten 17 ay sonra (624) Abdullah b. Cahş komutasındaki bir seriyye Kureyş kervanından iki kişiyi esir ederler. Bunun üzerine Mekkeliler esirlerini kurtarmak için fidye teklif etseler de Hz. Peygamber sefer sırasında kaybolan iki Müslüman geri gelmedikçe onları bırakmayacağını söyler. Daha sonra bu Müslümanların esir düşmediği ortaya çıkınca Hz. Peygamber onları fidye karşılığında serbest bırakmıştır.¹¹⁹

İslâm öncesi dönemlerde uluslararası ilişkileri düzenleyen bir sistem olmadığından esirler her türlü kötü muameleye maruz kalabilmekteydi. Eski Yunan ve Romalılarda büyük-küçük, kadın-erkek ayırt edilmeksizin savaş esirlerine her türlü işkence uygulanıyordu.¹²⁰ Öyle ki batılı bazı yazarlar, Grotius'un İslâm hukukunda "düşman hukukunu koruma" prensibine rastladığında çok şaşırıldığını, bu sebepten olsa gerek ki kitabının başında "Hristiyan-

115 Serahî, *Şerhu's-Siyeril-kebir*, 3/1024-1041; 4/1587-1674; Özel, Ahmet, "Esir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/382-389.

116 Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'üs-sanâ'ifi tertîbiş-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-Arabî, 1982), 7/119.

117 Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrâhim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfi, *Kitâbü'l-harâç* (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1396/1977), 212; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 328.

118 Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *el-Emvâl* (Beyrut: D âru's-Şurûk, 1989), 203; Müslim, "Cihat", 14.

119 Vâkîdî, *el-Meğâzi*, nşr. M. Jones, London 1965-1966, 1/13-17.

120 Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 26; Ayrıca bk. Turnagil, Ahmet Reşit, *İslâmiyet ve Milletler Hukuku* (İstanbul: Kenan Matbaası 1943), 126-129.

lar öyle bir tavır sergiledi ki barbarların yüzü kızardı” sözünü söyleme ihtiyacı duyduğunu itiraf ederler.¹²¹

Batı’da savaş esirlerinin durumu ile ilgili ilk çalışmalar 1899’da Lahey Konferansları çatısı altında başlatılmıştır. Daha sonra 1907’de gerçekleştirilen 4. sözleşmede 17 madde halinde sınırlandırılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası bu maddelerin yetersizliği görülünce 1929’da Cenevre Sözleşmesi düzenlenmiştir. Fakat ikinci dünya savaşı sonrası bunun da yetersizliğinin görülmesi üzerine yeni bazı düzenlemelere gidilmiş özellikle “Savaş esirlerine her zaman insanca davranılması zorunludur”, “Savaş esirlerinin her koşulda kişilikleri ve onurlarına saygı duyulması hakları vardır” şeklinde başlayan 13. ve 14. maddeleri çerçevesinde 21 Ekim 1950’de nihai halini alarak yürürlüğe girmiştir.¹²²

Batı’nın her zaman olduğu gibi aldığı bu kararlar pratikte bir netice sağlamadığı görülmektedir. Mesela 1965 ve 1971’de Hindistan-Pakistan savaşlarında, Eritre’de, Filipinler’de ve Bosna-Hersek’te Müslüman esirlere uygulanan insanlık dışı muameleler Cenevre Sözleşmesi’nin hiçbir geçerliliğinin olmadığını ortaya koyması bakımından yeterlidir.

Sonuç

Hz. Peygamber (s.a), gerek Mekke gerekse Medine döneminde ehl-i kitap ve müşriklerle yazılı veya sözlü pek çok münasebette bulunmuştur. Karşılıklı iyi niyet, ahde vefa güven ve ittifak esasına dayalı bu sözleşmelerin pek çoğu yazılı antlaşmalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle Medine ve Hudeybiye Antlaşması’nın vahiy kaynaklı olduğu düşünüldüğünde Hz. Peygamber’in takınmış olduğu siyasi tavırlar İslâm ümmeti için bağlayıcı kararlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Müslümanların uluslararası antlaşmalarda -İslâm’ın hedeflediği maslahatlara aykırı olmama kaydıyla- serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber’in (s.a) özellikle müşrik kabilelerle yapmış olduğu muâhedeler, uluslararası hukuk kaideleri bağlamında analiz edildiğinde İslâm devletler hukukunun teşekkül sürecinin Avrupa’dan sekiz asır sonra başladığı

121 Marcel A. Boisard, *Batının Kamu ve Uluslararası Hukukuna İslâm’ın Muhtemel Tesiri Üzerine*, çev. Şemdettin Ulusal, *Marife Dergisi* 4/2 (2004), 245-266.

122 Özel, Ahmet, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, 98-99.

görülmektedir. Hz. Peygamber'in o gün devletlerarası hukuka dair ortaya koyduğu temel prensipler bugün dahi insanlığın ulaşabildiği en son noktaya kaynaklık etmektedir. Özellikle Hz. Peygamber'in adeta şahsıyla özleştirdiği "ahde vefa" ilkesi, yaptığı tüm sözlü ve yazılı antlaşmaların temel prensibi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine savaş sırasında insan onur ve şerefine halel getirecek her türlü uygulamaya karşı çıkması, kadın, çocuk ve yaşlıların can ve ırz güvenliğini eman altına almış olması, insanlığın hala pratikte yakalayamadığı aşkın prensipler olarak tezahür etmektedir. Hz. Peygamber'in diğer devlet elçilerine iyilikle muamele edip, hediyeler takdim etmesi hatta kendilerine konaklayabilecekleri özel yerler tahsis etmesi "elçiye zeval yoktur" hukûkî prensibinin ötesinde örnek bir insani davranış olarak hukuk tarihinde onurlu yerini almıştır. Yine savaş esirlerinin gayri insani muamelelerle muhatap olduğu dönemlerin aksine işkence edilmeksizin ya fidye karşılığında yahut da karşılıksız serbest bırakılması yönünde İslâm'ın ortaya koyduğu temel prensipler, bugün uluslararası hukukun ortaya koyamadığı eşsiz değerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özellikle Batı'nın devletlerarası hukuk sahasında ortaya koyduğu prensiplerin pek çoğunun İslâm hukukundan devşirilerek ortaya koyulduğu buna rağmen sahih bir din ile beslenmediğinden pratikte toplumlar nezdinde bir güven sağlayamadığı dolayısıyla İslâm'ın ortaya koyduğu cihanşümul prensiplere henüz ulaşamadığı gerçeği ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Abadan, Yavuz. *Grotius ve Tabii Hukuk*. İstanbul: Kenan Basımevi, 1939.
- Ali Haydar Efendi. *Dürrerül-hukkâm şerhu Mecelleti'l-abkâm*. çev. Raşit Gündoğdu. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, ts.
- Alkış, Alpaslan. "Devletler Genel Hukuku", İslam Hukuku 3, ed. Nuri Kahveci. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Altuğ, Yılmaz. *Devletler Umum Hukuku*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1995.
- Aral, Berdal. *Uluslararası Hukukta Meşru Müdafaa Hakkı*. Kırıkkale: Siyasal Kitabevi, 1999.
- Avde, Nasır Abdullah. *el-Esrâ: Hukûkühum, vâcibâtuhum, abkâmuhum*. Ürdün: Dâru Küñüzü'l-Marife, 2012.
- Azarkan, Ezeli. *Uluslararası Ceza Mahkemesi*. Kırklareli: Beta Basım, 2003.
- Beyhakî, es-Sünenü'l-Beyhakî. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. Kahire: y.y, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuk-i İslâmiyye ve Isulâhat-i Fıkhiyye Kamusu, İstanbul: 1965
- Birsnel, Cemil. *Devletler Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1940.
- Bûtî, Muhammed Said Ramazân. *Fıkhi Sireti'n-Nebevîyye*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2012.
- Bozkurt, Enver. *Türkiye'nin Uluslararası Hukuk Mevzuatı*. Konya: y.y, 1992.

- Bozkurt, Nebi. "Eman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bozkurt, Nebi, Mustafa. "Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Küçükaşçı Ansiklopedisi*. 28/311-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çiftçi, Muhammed Hüsnü. "Şerhu's-Siyeril-Kebîr". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2021), 241-246.
- Doğan, İlyas. *Devletler Hukuku*. Ankara: Astana Yayınları, 2013.
- Ebü Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî. *el-Emvâl*. Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 1989.
- Ebü Yusuf, Yakûb b. İbrâhim b. Habîb el-Ensârî el-Kûfî. *Kitâbu'l-Harâç*. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1977.
- Ebü'l-Mehâsin, Yûsuf b. Mûsâ el-Haneî. *el-Mu'tasar mine'l-Muhtasar min Müşkilil-âsar*. Beyrut: Alemlü'l-Kütüp, ts.
- Eid Fethi Abdelaziz- Akın, Mehmet. "Hz. Peygamber'in Gayri Müslimlerle Olan İlişkisi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 60 (Haziran 2018). 121-146.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, Muhammed. *Fıkhu's-sîre*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1989.
- Gözler, Kemal. "Uluslararası Antlaşmaları Akdetme ve Onaylama Yetkisi". *Ankara Üniversitesi SBF İsi* 56/2 (2001). 71-101.
- Gündüz, Aslan. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar*. İstanbul, Beta Basım Yayım, 1987.
- Grotius, Hugo. *Savaş ve Barış Hukuku*. çev. Seha L. Meray. Ankara: Ankara Üniversitesi. Basımevi, 1967.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Siretü'n-nebevîyye*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Siretü'n-nebevî*. Kahire: Dâru'r-Reyyân, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed. *Zâdü'l-me'âd*. thk. Şuayb Arnaût. Abdulkâdir Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. *Siretü hayri'l-ibâd*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2000.
- İbn Recep el-Hanbelî. Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed. *Abkâmül-havâtim ve mâ yeteallak bibâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye. 1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mek-tebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Teymiyye. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. Riyâd: Dâru Alemi'l-Kütüb, 1991.
- İpşirli, Mehmet. "Elçi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/3-15. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hamd Yûsuf İbrâhim. *Abkâmül-Harb ve Silmi*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 2017.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm'da Devlet İdaresi*. çev. Kemal Kuşçu. Ankara: Nur Yayınları, 1979.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâikü's-siyâsiyye*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1983.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâikü's-siyâsiyye*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 1997. 310.
- Hurç, Ramazan. "Hz. Muhammed'in Müşrikler ile Yaptığı Antlaşmaların Siyasal Anlamda Bir Bakış". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2001). 21-40.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs. "Emân". *Mu'cemu'lügati'l-fukahâ*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1988.
- Kapar, M. Ali. "Hz. Peygamber'in Diplomatik Münasebetleri". *İslâmî Araştırmalar*, (Ekim 1987), 70-78.
- Kapar, Mehmet Ali. *Heyetler*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şehâbüddin Ahmed b. İdrîs b. Abdürrahîm. *ez-Zabîre*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî. 1994.
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi'üs-sanâ'i'fi tertibi'ş-şerâ'i'*. thk. Ali Muhammed Muavviz. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1982.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. *Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku*. Ankara: Baylan Matbaası, 1975.

- Kelebek, Mustafa. "İslâm Hukuk Felsefesi Açısından Medine Vesikası". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000). 344-345.
- Kemâlüddîn İbnü'l-Hümâm Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd. *Fethü'l-kadir*. b.y.: y.y, 1970.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtibü'l-idâriyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1962.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Zâhid. Bülûğü'l-emânî. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1952.
- Khoduri, Majid. *İslâm'da Savaş ve Barış*. çev. Nejdî Özbek. İstanbul: Fener Yayınları, 1998. 246-247.
- Köksal, M. Asım. *Hz. Muhammed ve İslâmiyet*. İstanbul: Misvâk Yayınları, 1980.
- Lütem, İlhan. Harp Suçları ve Devletlerarası Hukuk. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1951.
- Marcel A. Boisard. *Batının Kamu ve Uluslararası Hukukuna İslâm'ın Muhtemel Tesiri Üzerine*. çev. Şemdetin Ulusal. *Marife Dergisi* 4/2 (2004). 245-266.
- Muhammed Abdülmün'im Abdülhâlik. *el-Cerâimü'd-devliyye*. Kahire: Dâru Nehdâti Mısır, 1989.
- Muhammed Bahâeddin Bâşât. *el-Muâmeletü bi'l-misl fi'l-kânûni'd-düvelî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme liş-Şuûni'l-Metâbi' el-Emiriyye, 1974.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref. *Şerhu'l-Müslim*. thk. Rıdvân Câmi' Rıdvâ. Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, 2001.
- Nomer, Ergin. *Teb'a İle Yabancıların Hukuki Müsavatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Hukuk Fakültesi. Doktora Tezi. 1961.
- Öktem, Akif Emre. *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*. Ankara: Liberte Yayınları, 2002.
- Önkâl, Ahmet. "Akabe Biatları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/211. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Özel, Ahmet. "Mukâbele bi'l-Misl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/103-107. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet. *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.
- Özel, Ahmet. "Esir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/382-389. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sâbir Ta'ime. *Ed-Devle ve's-Sulta fi'l-İslâm*. Kahire: Mektebe Medbüli, 2005.
- Sav, Özden. *İnsancıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2015.
- Semîr Âliye. *İlmü'l-Kânûn ve'l-fikhü'l-İslâmî*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'iyye. 1991/1412.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Şerhu's-Siyeril-kebir*. thk. Abdulaziz Ahmed, Kahire: Câmiâtü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971.
- Serahsî, *el-Mesûit*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982-1983.
- Serahsî, *İslâm Devletler Hukuku Şerhu's-Siyeril-kebir*. b.y.: Eğitaş Yayınları, 2013.
- Serbestoğlu, İbrahim. "1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Ecnabilerin Zararlarının Tazmini Meselesi". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 34 (2013). 223-243.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. thk. Ali Muhammed. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 2001.
- Şevkânî**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Neyhü'l-evtâr*, (Kahire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1971.), 7/234.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan b. Ferkad. *es-Siyerü'l-kebir (Serahsî Şerhi ile birlikte)*. thk. Selâhaddîn el-Müneccid. Abdulaziz Ahmed. Kahire: Câmiâtü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâmet el-Ezdî. *Muhtasarü İhtilâfi'l-ulemâ*. thk. Abdullâh Nezîr Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.
- Telkenaroglu, Rahmi. "Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Hugo Grotius'un Devletler Hukuku'na Etkileri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 5 (2005). 67-94.
- Turnagil, Ahmet Reşit. *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*. İstanbul: Kenan Matbaası, 1943.
- Torun, Yıldırım. *Hugo Grotius'un Hukuk ve Siyaset Felsefesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.

Ulusal, Şemsettin. *İslâm Hukukunda Uluslararası Antlaşmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İlahiyat Fakültesi. Doktora Tezi, 2006.

Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. *el-Meğâzi*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.

Vâkîdî, *el-Meğâzi*, nşr. M. Jones, London 1965-1966, 1/13-17.

Yaman, Ahmet. "Tarihi ve Hukukî Yönüyle Medine Sözleşmesi/Vesikası". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslâmcılık*. 6 (2004). 514-516.

Yaman, Fatih. *İslam ve Modernlik*. Ed. Mustafa Tekin. İstanbul: Rağbet, 2018. 44.

Yazıcıoğlu, Hulusi. *Bir Din Politikası Lâiklik* İstanbul: İFAV Yayınları, 1993.

Yıldız, Şefket. "Endülüs Yahudileri ve İslâm Kültür ve Biliminin Avrupa'ya Geçişinde Oynadıkları Rol". *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Dergisi* 7/13 (2009). 51-68.

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Nasbu'r-râye li-ehâdisi'l-Hidâye*. y.y: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1973.

Zuhaylî, Vehbe. *Âsâru'l-harb fi'l-fıkhi'l-İslâmi*. Suriye: Dâru'l-fıkr, 1983.